

ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ ПЕРСОНАЖНИХ ОПИСІВ: КОГНІТИВНИЙ ПІДХІД

Аналізуються концептуально детерміновані особливості описування персонажів у творах письменників-чоловіків та письменників-жінок.

Посилення інтересу до особистісного аспекту вивчення мови, яке відзначається в останні десятиліття, характерне для всіх дисциплін, пов'язаних з мовою, - психології, філософії, лінгводидактики. Але особливо цей антропоцентризм притаманний сучасному мовознавству. Сьогодні важко уявити собі той період розвитку лінгвістики, коли дослідження мови проходили без урахування людського фактору.

Шлях до розуміння того, що антропоцентризм мови веде до антропоцентризму в мовознавстві, був непростим. Одним з перших лінгвістів, який до самоцентричного опису мови, де все пояснювалося через особливості самої системи мови, залучив автора та адресата в якості необхідних компонентів, був видатний французький вчений Е. Бенвеніст. Його ідея про суб'єктивність у мові до сьогодні залишається однією з базових концепцій сучасного мовознавства. За Е. Бенвеністом, мовним підґрунтям суб'єктивності є реальність діалектичної єдності термінів "я" та "ти" у мовленні, яка поєднує обидва терміни та визначає їх у взаємних відношеннях [1:294].

Спираючись на ідеї французького лінгвіста, Ю. С. Степанов ще у 70-х роках минулого століття назвав антропоцентризм у низці найголовніших принципів сучасного мовознавства [2:49-51]. "... Мову створено за міркою людини, і цей масштаб втілений у самій організації мови; згідно з ним мова й повинна вивчатися. Тому в своєму головному стовбурі лінгвістика завжди буде наукою про мову в людині та про людину в мові, наукою гуманітарною ..." [3:15].

Антропоцентризм як особливий принцип дослідження, панування якого споріднює лінгвістику з багатьма іншими науками, полягає в тому, що наукові об'єкти вивчаються насамперед згідно з їх роллю для людини, з їх функціями для розвитку людини як особистості та удосконалення цієї особистості. Цей принцип виявляється в тому, що людина стає пунктом відліку в аналізі тих чи інших явищ, саме вона окреслює його перспективи та кінцеву мету. Саме антропоцентризм зумовлює специфічний ракурс сучасних лінгвістичних досліджень [4:212; 5:71].

З позицій антропоцентризму цілком логічним є значне посилення інтересу до *гендеру*. Цей термін, який виник у соціальних науках, у сучасному мовознавстві означає комплекс соціальних, культурних та психологічних явищ, співвіднесених зі статтю індивіда [6:1]. Лінгвістичний гендер за своєю суттю – це глибоко антропоцентричне поняття. Як зазначає О.В. Рябов, "якщо статтю осмислюється у категоріях "чоловік" та "жінка", то гендер – у термінах "чоловічність" (чоловічі засади) та "жіночість" (жіночі засади)" [7:6]. Тісний зв'язок цих понять був переконливо доведений у багатьох когнітологічних дослідженнях: адже категорії пізнання не є завданими природою речей, вони утворюються в процесі осмислення людиною світу та свого місця у цьому світі [8:144]. Категоризація відбувається на базі досвіду, а досвід людини як фізичної істоти завжди пов'язаний з її тілесною діяльністю. Звідси у мові з'являється "тілесна метафора", тобто осмислення світу через посередництво власного тіла – першої сфери людського досвіду [9]. Причому досвід у значній мірі набуває структурованості ще до будь-якої концептуалізації та незалежно від неї [10:169]. Тобто структурування лінгвістичного досвіду має гендерні особливості та відбувається в значній мірі підсвідомо, на ранніх ступенях розвитку особистості.

Така позиція притаманна сучасному етапу гендерології, який називається постфеміністським [11:27-28; 12:175]. Для цього етапу характерні дослідження окремих аспектів гендерних особливостей, а саме фонетичних, граматичних, лексичних, а також відмінностей у реальному спілкуванні. На цих засадах базується й дана стаття. В ній пропонується спроба проаналізувати гендерні особливості презентації персонажів у художніх прозових творах 20 століття з використанням методів когнітивного підходу.

Для вивчення названих особливостей відбиралися твори (романи та оповідання) англійських та американських письменників (10 чоловіків та 10 жінок), так, щоб текстовий обсяг творів кожного письменника був приблизно однаковим за розміром (380-400 сторінок). Усього було відібрано близько 500 контекстів, представлених контекстуальною формою опис, розповідання та опис-розповідання. Зрозуміло, що і письменники, і письменниці описують як жінок, так і чоловіків. Проте, як уже відзначалося, письменники приділяють набагато більше уваги та текстового простору саме чоловічим персонажам, тоді як письменниці концентрують свою увагу або більш рівномірно, або надають перевагу жіночим персонажам.

1. Письменник → чоловічий персонаж. Опису чоловічих персонажів у творах письменників надається значна увага, тому що саме герої-чоловіки здебільшого посідають помітно домінуюче місце у розгортанні сюжету твору. Для таких описів характерним є, насамперед, низька частотність лексики з оцінювально-епітетною семантикою. Наведемо приклади:

(1) Mundt's appearance was fully consistent with his temperament. He looked an n athlete. His fair hair was cut short. It lay mat and neat. His young face had a hard, clean line, and a frightening directness; it was barren of humour or fantasy. He looked young but not youthful; older men would take him seriously. He was well-built. His clothes fitted him because he was an easy man to fit. Leamas found no difficulty in recalling that Mundt was a killer. There was a coldness about him, a rigorous self-sufficiency which perfectly equipped him for the business of murder. Mundt was a very hard man (J. Le Carre).

У цьому описі, характерному для чоловічої прози, спостерігаємо вживання низки епітетів (fair hair; frightening directness; perfectly equipped; a hard, clean line; a very hard man), проте тільки два з них реалізують сему персонального ставлення мовця до персонажа (frightening directness; a very hard man). Інші проте також не реалізують цієї семи. Однак не можна не відзначити частотну реалізацію таких семантичних полів як "професія", "фізична форма", "вік".

2. Письменник → жіночий персонаж. Спостереження свідчать, що поряд з порівняно низькою питомою вагою описів жіночих персонажів узагалі, контексти, присвячені жінкам, мають деякі особливості:

- високу частотність оцінювальної лексики, яка належить до семантичних полів "краса" / "привабливість" (90% виділених контекстів);
- низьку частотність реалізації семантичного поля "професія".

У тих контекстах, де йдеться про професію персонажа-жінки, у фокусі уваги письменника знаходиться не рід занять, а риси зовнішності персонажа та його характеру. Наприклад:

(2) *Vlada was a woman in whom you could have confidence – solid. She was large, her face wide, middle-aged, calm, candid, her complexion very white, the whiteness thick, almost opaque. Because of the length of her smile, her brown eyes, she had something in common with Corder's sister Elfrida. Her hair, like Elfrida's was unsuitably dyed, far too dark. He would have hesitated to touch it. Dyes and fixative sprays took the life out of the hair. But Vlada must have been considered this when she made her decision. She was a chemist, after all, she knew what manufactures put into dyes and sprays (S.Bellow).*

Даний контекст демонструє підвищену увагу саме до фізичної зовнішності персонажа (20 слововживань), яка подається із значною кількістю експресивних засобів: епітетів (large; wide; very white; the whiteness thick, almost opaque та ін.), розгорнутої метафори (Dyes and fixative sprays ...), проте семантичне поле "професія" реалізовано лише трьома слововживаннями. Крім того, у низці експресивно забарвлених мовних одиниць порівняно (з прикладом 1) висока частотність слів, які реалізують сему персонального ставлення (solid; candid; he would have hesitated ...).

3. Письменниця → чоловічий персонаж. Контексти зі змістом опису чоловічих персонажів у письменниць теж відзначаються певними особливостями:

- значною вживаністю лексики оцінювально-епітетної семантики;
- увагою до зовнішності персонажів, зокрема одягу;
- практично обов'язковою визначеністю особистого ставлення до персонажу;
- необов'язковою реалізацією семантичного поля "професія" або "рід діяльності". Наведемо приклади:

(3) *She called "Come in". The door opened very slowly and a strange apparition presented itself. A very slim and tall young man, dressed in a red check shirt and flannel trousers, with a blue scarf knotted round his neck leaned cautiously in through the doorway. His skin was very fine and pale and his eyes were very blue. He had brown hair and a rather bold expression. Annette was impressed by this figure, which she had never before set eyes on, and said to it, "Hello!" The young man, after looking carefully at Annette, sided in through the door and replied "Hello!" (I.Murdoch)*

У цьому описі-розповіданні спостерігаються всі названі вище якості: значна кількість епітетів (a strange apparition; very slim; leaned in cautiously); експліцитно виражене ставлення (a strange apparition presented itself – епітетний перифраз; Annette was impressed; she ... set eyes on); особлива увага до деталей зовнішності, зокрема одягу (усього 13 слово/фразовживань). Крім того, тут відсутнє називання будь-якого роду діяльності. Слід зазначити також, що у даному контексті так, як і в інших контекстах-описах, створених жінками, відзначається неодноразове вживання слів з семантикою високого ступеня реалізації певної якості: apparition, very, impressed, причому цей високий ступінь включає сему "позитивне". Дане явище добре співвідноситься з відзначеним раніше спостереженням про емоційний характер жіночого мовлення взагалі: наявність позитивної оцінки у ньому на 65% частіша порівняно з чоловічим мовленням [6:10].

4. Письменниця → жіночий персонаж. Описам жіночих персонажів у прозі письменниць також належить важливе місце. В них, подібно до чоловічих описів, використовується багато деталей зовнішності, зокрема одягу. Таким контекстам також притаманна і значна експресивність, створювана численним вживанням тропів та інших емоційно маркованих мовних одиниць. Особливо слід наголосити обов'язкове у 80-82% контекстів вираження емоційного стану персонажа: настрою, емоційної реакції тощо. Що стосується експліцитності вираження оцінки, то фемінінні контексти можна поділити на дві групи:

- а) якщо жіночий персонаж показано наче через сприймання якогось іншого персонажа, аксіологічна лексика в такому контексті достатньо або дуже частотна. Наприклад:

(4) *The old woman stared at her with an expression of mixed tenderness and exasperation. She never failed to be amazed by Aria's beauty, especially because as a child she could not even be called pretty; her extreme thinness, along with her huge dark blue eyes and the thick fringe of curling lashes that dominated her tiny face, had given her the air of a badly nourished waif. Many a time Fiametta's heart had been in her mouth, fearing a broken limb, as she watched her charge climbing trees with the agility of a monkey, or surefootedly leaping the stepping-stones across the rough stream that bisected the parkland surrounding the Villa d'Oro. But Aria's delicacy had been deceptive. She was strong as an ox, thought Fiametta proudly, and as graceful and fleet as a gazelle. There were those who compared Aria's genuine looks to the young Audrey Hepburn, and others who ar-*

gued she had the pure beauty of Grace Kelly, but no matter, Fiametta knew that Aria resembled no one but herself. She was unique. (E. Adler)

Тут молода дівчина змальовується через сприймання безмежно відданої їй няні. Отже спостерігаємо сім слововживань аксіологічної лексики, де сема позитивної оцінки є домінуючою (tenderness; be amazed; pretty; delicacy; proudly; graceful; unique).

- б) у контекстах, що описують жіночий персонаж з більш об'єктивізованих позицій – з позицій автора, - частка аксіологічної лексики значно нижча:

She knew she'd been lucky to get the job, but sometimes when she saw the young girls lurching together or just passing time having coffee, wearing cute workout clothes or Guess jeans and Reeboks, it made her even more aware of the difference between them and her. She envied their carefree lack of responsibility and their chat about classes and clothes and dates. Her face had once been pert and eager just like theirs, but now these girls would never even consider her as part of their crowd. If they did glance at her, they saw only a worn-looking young woman with tired blue eyes and clean reddish-blond hair skewed back into a knot. Lauren might have been any age between twenty and thirty, but in fact she was only eighteen.

З прикладів 4 та 5 видно, що реалізація семантичного поля "врода / привабливість" необов'язкова у контекстах, що описують жінок. Інші ознаки таких описів, зроблених письменницями, добре спостерігаються і в останньому прикладі: значна кількість деталей зовнішності та одягу; експресивно забарвлені слова, які передають емоційний стан персонажа; помітно значна питома вага тропів та інших стилістично маркованих мовних одиниць.

Наведений вище аналіз показує, що, описуючи своїх персонажів, письменники-чоловіки та письменники-жінки фокусують свою увагу на неоднакових якостях персонажів, вони не завжди оперують поняттями схожих логічних та предметних груп. Тобто гендерна різниця в підходах до характеристики лежить у когнітивній сфері: до фокусу уваги письменників та письменниць потрапляють не одні й ті ж концепти. Так, для персонажних характеристик, які належать перу чоловіків, притаманні такі риси:

- а) характеризуючи чоловічі персонажі, вони
- оперують поняттями Вік, Професія, Статура;
 - порівняно з колегами-жінками мало вживають експресивних засобів та слів –актуалізаторів оцінки;
 - надають описам персонажів-чоловіків більшої уваги та деталізації, ніж персонажам-жінкам;
 - концепт Зовнішність не посідає домінуючого місця, низька частотність реалізації концепту Врода, Одяг;
- б) характеризуючи жіночі персонажі, письменники
- приділяють увагу реалізації концепту Врода / Привабливість;
 - у незначній мірі реалізують концепт Одяг;
 - достатньо рідко реалізують концепт Професія, причому ця реалізація має вид простого називання, розвиток даного концепту спостерігається в одиничних контекстах;

Описи, які належать перу жінок, характеризуються такими особливостями:

- а) жіночі персонажні характеристики
- включають на 30-50% більше тропів та інших експресивних засобів мови;
 - відзначаються практично обов'язковою реалізацією концепту Емоційний стан;
 - демонструють високу частотність та деталізованість концепту Одяг;
 - характеризуються загально більшою деталізованістю та розгорнутістю в тексті;
 - необов'язково включають актуалізацію концепту Врода / Привабливість, причому це залежить від ступеню об'єктивності описів;
 - необов'язково реалізують концепт Професія;
- б) чоловічі характеристики
- також відзначаються частотним вживанням стилістично маркованих одиниць мови;
 - обов'язково реалізують концепт Врода / Привабливість;
 - включають достатньо детальну реалізацію концепту Одяг;
 - реалізують семантичне поле "особисте ставлення".

Пропоновані висновки не претендують на універсальність, однак заслуговують на дослідницьку увагу. Вони достатньо переконливо свідчать про те, що гендерні відмінності в описуванні персонажів лежать у концептуальній сфері. Доцільно припустити, що дещо неоднаковий підхід до описування персонажів є відбитком гендерних особливостей особистісних картин світу, характерних для чоловіків та жінок.

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Наука, 1974. – 320 с.
2. Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики. – М.: Наука, 1975. – С. 49-51.
3. Степанов Ю.С. Эмиль Бенвенист и лингвистика на пути преобразования. Вступительная статья. // Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Наука, 1974. – С. 3-15.
4. Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (Опыт парадигмального анализа) // Язык и наука конца 20 века / Под редакцией Ю.С. Степанова. – М., 1995. – С. 211-227.

5. Попова Е.А. Человек как основополагающая величина современного языкознания. // Филологические науки, 2002, №3. – С. 69-77.
6. Борисенко Н.Д. Гендерный аспект репрезентации персонажей речи в английских драматических произведениях конца XX столетия // Автореферат дис. ... канд. филол. наук. – К.: 2003. – 20 с.
7. Рябов О.В. Женщина и женственность в философии серебряного века. – Иваново: Ивановский гос. ун-т, 1997. – 211 с.
8. Кирилина А.В. Мужественность и женственность как культурные концепты // Методологические проблемы когнитивной лингвистики / Научное издание. – Воронеж: Воронежск. межрегиональн. ин-т обществ. Наук, 2001. – С. 141-148.
9. Lasoff G., Johnson M. Metaphors we live by. – Chicago, 1980. – 211 с.
10. Лакофф Дж. Когнитивная семантика (из книги "Женщины, огонь и опасные предметы") // Язык и интеллект. – М.: Прогресс, 1996. – С. 143-184.
11. Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты. – М., Изд-во "Институт социологии РАН", 1999. – 27-28.
12. Буренина Н.В. Особенности "феминистского" этапа формирования гендерных исследований. // Традиции и новаторство в гуманитарных исследованиях. – Саранск: Изд-во Мордовск. гос. ун-та, 2002. –С. 175-179.

Матеріал надійшов до редакції 1.03.2004 р.

Кузнецова И.В. Гендерный аспект персонажных описаний: когнитивный подход.

Анализируются концептуально детерминированные особенности описания персонажей в произведениях писателей-мужчин и писателей-женщин.

Kuznyetsova I.V. Gender Aspect of Personages' Descriptions: Cognitive Approach.

The paper analyzes the conceptually determined peculiarities of personages' descriptions in the works of female and male writers.